

УДК 37.013.73

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-1-24>**Юрій ЛЕГЕНЬКИЙ,***orcid.org/0000-0002-6567-4730**доктор філософських наук,
професор кафедри філософії**Київського національного університету культури і мистецтв
(Київ, Україна) Y.Legenkiy1949@i.ua***Вікторія СТРЕЛЬЧУК,***orcid.org/0000-0002-8516-5829**кандидат педагогічних наук,
професор кафедри філософії**Київського національного університету культури і мистецтв
(Київ, Україна) maximile@ukr.net net***Алла ГОЦАЛЮК,***orcid.org/000-0002-2120-3232**доктор мистецтвознавства,
професор**Київського національного університету будівництва та архітектури
(Київ, Україна) goz_pravo@ukr.net*

АПГРЕЙД СЦЕНІЧНОГО ДИЗАЙНУ ОПЕРНИХ ВИСТАВ НА СЦЕНІ СУЧАСНИХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТЕАТРІВ

Стаття присвячена дослідженню трансформації у підходах до репрезентації візуальної частини оперних постановок в контексті провідних західноєвропейських тенденцій дизайну сценічного простору. Виявлено та проаналізовано основні тенденції розвитку дизайну сценічного простору сучасних оперних вистав на основі мистецтвознавчого аналізу робіт провідних європейських дизайнерів перших десятиліть ХХІ ст. (Е. Б'ялас, А. Фіброк, Е. Девлін, П. Йованович та ін.). Констатовано, що на сучасному етапі режими візуальності оперних постановок трансформуються відповідно до метаморфоз в інтелектуальній, технологічній та соціальній практиках. Однією з тенденцій, відповідно до режисерського задуму, є поєднання в сценічних версіях опер класичних традицій художнього оформлення простору з інноваційними технологіями. Різноманітні технічні, інтерактивні засоби виразності роблять декорацію самостійним художнім твором, яка, втім не існує в оперній постановці окремо від виконавців, а взаємодіє з ними, сприяючи розповіді історії. Розвиваючи сформовану в середині ХХ ст. метафізичність та умовність в театральній сценографії, включення в дизайн сценічного простору елементів таких видів художньої творчості як інсталяції, реді-мейд, енвайромент та інші форми, сучасні художники активно застосовують інноваційні мультимедійні, аудіовізуальні, проєкційні технології, що сприяють художньому синтезу.

Паралельно активно розвивається інша тенденція – особлива видовищність оперної постановки досягається завдяки вирішенню сценічного простору засобами сучасного дизайну інтер'єру в поєднанні зі спеціальними сценічними механізмами (обертальна сцена, рухомі декорації та ін.). Провідні розробки в галузі дизайну інтер'єра, зокрема стилі деконструктивізм та мінімалізм, концепція натуральності, графіка, колір та ін. спрямовані на посилення драматизму періоджерела. Сучасні дизайнери пропонують інноваційні підходи до вирішення сценічного простору оперних вистав, створюючи пластині середовища, які можуть трансформуватися, втілюючи задуми режисера.

Ключові слова: дизайн сценічного простору, опера, апгрейд, декорації, реквізит, цифрові технології, проєкції.

Yurii LEHENKYI,

orcid.org/0000-0002-6567-4730

DSc in Philosophy,

Professor at the Department of Philosophy

Kyiv National University of Culture and Arts

(Kyiv, Ukraine) y.legenkiy1949@i.ua

Viktoria STRELCHUK,

orcid.org/0000-0002-8516-5829

Candidate of Pedagogical Sciences,

Professor at the Department of Philosophy

Kyiv National University of Culture and Arts

(Kyiv, Ukraine) maximile@ukr.net

Alla HOTSALIUK,

orcid.org/000-0002-2120-3232

DSc in Philosophy,

Professor

Kyiv National University of Construction and Architecture

(Kyiv, Ukraine) goz_pravo@ukr.net

UPGRADE OF STAGE DESIGN OF OPERA PERFORMANCES ON THE STAGE OF MODERN WESTERN EUROPEAN THEATERS

The article is devoted to the study of transformations in approaches to the representation of the visual part of opera productions in the context of leading Western European trends in the design of stage space. The main trends in the development of the design of the stage space of modern opera performances have been identified and analyzed on the basis of an art analysis of the works of leading European designers of the first decades of the 21st century. (E. Byalas, A. Fibrok, E. Devlin, P. Yovanovych, etc.). It has been established that at the present stage the modes of visibility of opera productions are transformed in accordance with metamorphoses in intellectual, technological and social practices. One of the trends, according to the director's idea, is the combination of classical traditions of artistic design of space with innovative technologies in stage versions of operas. A variety of technical, interactive means of expression make the scenery an independent work of art, which, however, does not exist in an opera production separately from the performers, but interacts with them, contributing to the telling of the story. Developing formed in the middle of the 20th century. metaphysicality and conventionality in theatrical scenography, the inclusion in the design of the stage space of elements of such types of artistic creativity as installations, ready-made, environments and other forms, modern artists actively use innovative multimedia, audiovisual, projection technologies that lead to artistic synthesis.

In parallel, another trend is actively developing – the special grandeur of an opera production is achieved thanks to the solution of the stage space by means of modern interior design (???) in combination with special stage mechanisms (rotating stage, moving scenery, etc.). Leading developments in the field of interior design, including the styles of deconstructivism and minimalism, the concept of naturalness, graphics, color, etc. aimed at enhancing the drama of the original source. Modern designers offer innovative approaches to solving the stage space of opera performances, creating plates of the environment that can be transformed, embodying the director's ideas.

Key words: *stage design, opera, upgrade, scenery, props, digital technologies, projections.*

Постановка проблеми. Фундаментальні зміни в сучасному соціокультурному просторі, в результаті переоцінки та трансформації класичних культурних констант зумовлюють безпрецедентні зміни в художніх практиках. Театри опери і балету в країнах Західної Європи на початку ХХІ ст. активно шукають нові шляхи розвитку, експериментують, відновлюють репертуарні шедеври минулого, відроджують традиції, здійснюють спроби піти від оперного реалізму, проводячи паралелі архетипічних моральних конфліктів з реаліями сьогодення. Відбувається пошук нових методів спілкування з глядачем,

нових форм синтетичної образотворчої мови в сценічному втіленні опер, що окреслює актуальні риси сучасності. Надзвичайно важливим аспектом даної проблематики є дизайн сценічного простору сучасних оперних постановок, оскільки опера повинна відповідати очікуванням і запитам глядача не лише в аспекті універсальних для будь-якої історичної доби сюжетів, але й використанням відповідних часу способів їх репрезентації.

Аналіз досліджень. Тенденції розвитку дизайну сценічного простору викликають значний інтерес серед вітчизняних дослідників, про що свідчить аналіз наукової літератури останніх

років. Серед інших назвемо наукові публікації К. Юдової-Романової «Вогняні засоби дизайну сценічного простору» (2018), О. Попової «Сценічний дизайн в контексті специфіки розвитку сучасного українського драматичного театру» (2022), О. Шаповал «Шляхи інтеграції сучасної української сценографії в європейський культурний простір» (2018), Л. Шиленко «Прийоми сценографічного рішення в постановках опери-феєрії Віталія Кирейка «Лісова пісня»» (2018) та ін. Проте основні тенденції розвитку дизайну сценічного простору сучасних оперних вистав, провідні прийоми та методи європейських дизайнерів лишаються недостатньо висвітленим аспектом означеної проблематики.

Мета статті – виявити особливості репрезентації візуальної частини оперних постановок в контексті провідних західноєвропейських тенденцій дизайну сценічного простору.

Виклад основного матеріалу. Сучасний дизайн сценічного простору займає провідні позиції в контексті репрезентації культури сучасного суспільства – стрімкий розвиток матеріально-технічного боку сучасної культури зумовив застосування інноваційних технологічно складних дизайн-прийомів, що відповідно до специфіки даного виду дизайну перетворюються на інструменти вираження станів емоційної, когнітивної та ціннісної сфери людини.

Як невід’ємна частина матеріальної культури дизайн сценічного простору інтегрує в собі світогляд, образ та стиль життя людини, відображаючи засобами предметного світу основні риси доби та теоретико-практичний досвід, накопичений за роки розвитку сценічного мистецтва. Тобто дизайн сценічного простору перших десятиліть ХХІ ст. являє собою багатоаспектне явище, що відіграє роль технічного посередника між глобально модернізованим цифровим суспільством і театральним мистецтвом як сховищем унікального загальнолюдського культурного досвіду.

Унікальна музично-філософська форма відображення архетипів людських почуттів – опера – існує понад чотири століття, оновлюючись відповідно до зміни уявлень про навколишній світ та епохальні особливості світогляду. В постановках музичного театру західноєвропейських країн протягом перших десятиліть ХХІ ст. спостерігається тенденція кліпових маршрутів репрезентації сучасного медіапростору та відповідних їх трансформації змісту – сюжетні лінії класичних опер підлягають різноманітним, властивим постмодерністським художнім практикам, перекодуванням сенсового змісту. Тотальна інтерпретація класич-

ного сюжету на сучасний лад великою мірою відбувається за допомогою трансформацій візуальної складової постановки.

Фактично відбувається спроба апгрейда традиційного художнього оформлення постановок за рахунок залучення різноманітних інноваційних ресурсів. У контексті даного дослідження поняття «апгрейд» (від англ. «upgrade») розуміємо як модернізація, оновлення та удосконалення.

Використання звуку, нових технічних засобів, 3D-технологій та їх міждисциплінарних матеріалів, таких як звук, світло, колір, слова та пластика, є обов’язком дизайнерів у процесі створення театральних постановок. На думку К. Вінсента, сучасні цифрові технології є основою для створення драматургічних ефектів в оперних постановках (Vincent, 2021, с. 27).

Подібно до того, як протягом перших десятиліть свого розвитку кіноіндустрія позиціювала оперне мистецтво джерелом натхнення, на початку ХХІ ст. оперний театр активно впроваджує прийоми, засоби, теми, методи та дієві маркетингові інструменти, характерні для кінематографа.

Опера «Чарівна флейта» В.А. Моцарта на лібрето Е. Шиканедера (1791 р.) – одне з музичних театральних творів, що краще за все адаптується до нових форм і естетики, завдяки тому, що позбавляючись певних елементів вона не втрачає власної сутності.

Надзвичайно цікавий приклад дизайну сценічного простору оперної вистави «Чарівна флейта» В.А. Моцарта пропонує театральна художниця Е. Б’ялас та аніматор П. Баррітт у постановці, здійсненій на сцені Римського оперного театру в 2012 р. режисерами Б. Коскі та С. Андраде. В сценічному просторі поєднано живих виконавців з яскравими, винахідливими і надзвичайно художніми анімаціями П. Баррітта (історія і персонажі були втілені в життя в унікальному поєднанні двовимірних та тривимірних ідей).

Варто зауважити, що Зінгшпіль – твір, що за зовнішньою простотою приховує внутрішню складність та протиріччя. Відповідно до бачення сучасних постановників візуальний ряд «Чарівної флейти» перетворюється на німий фільм. Основний акцент зроблено на технологічно зухвалому і фальшиво-наївному стилі кіно 1920-х рр. – саме він створює чудернацький тон даної оперної постановки. З базовою чорно-білою естетикою, в якій колір відіграє особливу роль і діє як драматичний ефект, у постановці відтворено світ німого кіно, зокрема фільмів Бастера Кітона. Характерний для цієї концепції сеттінг замінює діалоги

на таблички, які пояснюють ситуацію. Режисери С. Андраде та Б. Коскі замінили усний діалог на кілька спроектованих заголовків, коли актори замирають між аріями. Єдиний тілесний елемент – пофарбована в білий колір стіна, що слугує екраном для проєкцій; на ній відкривається ряд дерев'яних обертальних дверей (виконавці з'являються і зникають). Ця комбінація вимагає злагодженої роботи всіх учасників, оскільки у виставі використовується понад тисячу відеокадрів, що ідеально синхронізовані з музикою. Візуальний ряд поєднує в собі двовимірність кіно і тривимірність театру – для ідеальної координації між віртуальним і тілесним, рухи виконавців не можуть бути спонтанними і повинні відповідати хореографії.

На думку дослідників, сценічний дизайн опери «Ідомей, цар Критський» В.А. Моцарта (державний театр Бремена, 2011 р.) було розроблено німецькою групою «Urbanscreen» на основі теорій А. Аппія та Г. Крега (Sansone, 2018, с. 317). Дизайнери використовуються рухомі залізні багатокутники, обшиті дерев'яними панелями білого кольору, що є метафоричним уособленням скель. Артисти взаємодіють з тривимірною декорацією протягом сценічної дії на різних фізичних рівнях: «частини нейтральних та монохроматичних блоків, що зіставлені, розкладені та перекомпоновані засобами сценічних дій виконавців, трансформуються відповідно до їх рухів та світла – у цьому разі відеопроєкційного меппінгу; починаючи з базової конфігурації постановниками створено «тисячі сцен»» (Доколова, 2021, с. 104).

Один із варіантів казуальної взаємодії, що відображає конкретні аспекти стосунків між живими виконавцями і цифровими елементами в сценічному дизайні репрезентує Е. Девлін у постановці опери «Дон Жуан» В.А. Моцарта (режисер К. Холтен, Королівський оперний театр, 2014 р.). Відеопроєкції Л. Холла з'являються практично безперервно протягом усієї вистави і відіграють значну роль в процесі розповіді історії. Зокрема, у сцені вбивства Командора, кров «стікає» по всім декораціям; під час Увертюри і, так званої, «каталогічної арії» на стінах з'являються написи імен всіх колишніх коханок Дон Жуана; на дверях з'являються імена окремих персонажів, таких як Донна Ельвіра, ніби натяк на те, що кожному судилося поводитися так, як вона; «безликі» постаті також бродять декораціями, уособлюючи примар жінок, яких Дон Жуан образив і кинув.

Костюми, розроблені дизайнером А. Ванг Краг безпосередньо пов'язані з декораціями, оскільки сукня Донни Ельвіри розкриває безліч імен, тоді

як кількість «чорнил», які з'являються на рожевій сукні Донни Анни варіюється протягом всієї опери, відповідно до ідеї того, наскільки Дон Жуан заплямив її репутацію.

Створена дизайнером обертальна декорація, що складається з будинку у формі куба з двома рівнями, поєднаними сходами, великою мірою диктує концепцію постановки. Наведений приклад засвідчує додаткові естетичні можливості цифрової сценографії в оперних постановках, що залежать від вибору творчої трупи та технічних можливостей.

Декорації Е. Девлін водночас ефективні та сприяють роздумам: ізольована коробка, що складається з взаємопов'язаних кімнат і сходів в стилі Ешера ідеально підходить для інтриг і таємничості, а чорний вакуум, в якому вона опиняється, коли спочатку високий фасад зникає, натякає на незворотну самотність нігіліста. Стіни, що обертаються, двері та спіральні сходи здаються не стільки запрошеннями на побачення, скільки перепонами на шляху від одного персонажу до іншого.

Специфічні трансформаційні підходи до дизайну сценічного простору демонструє німецька художниця А. Фіброк у постановках опер одного з провідних швейцарських режисерів К. Марталера, відомого проявами в драматичному мистецтві авангарду, зокрема експресіонізму та дадаїзму, а також елементів характерних для Театру абсурду.

У сценографічному вирішенні опери «Весілля Фігаро» (Париж, 2007 р.) – весільний салон з ситцевими шпалерами, обдертими вітринами, з конторкою посередині і туалетними дверима – дизайнер поділяє сцену на різноманітні за функціональним призначенням зони, які, втім дуже добре проглядаються. Персонажі проголошують з кафедри мораль, проходять сходами для того, щоб приміряти сукні. На думку дослідників, простори оперних вистав К. Марталера в сценографії А. Фіброк являють собою гетеротопії, що поєднують кілька впізнаваних, типологічно характерних локацій – зал очікування, ресторан або бар, лікарня, вокзал та ін. (Shevchenko, Shevchenko, Salakhova, 2017, с. 175), оскільки гетеротопії властиве зіставлення в єдиному місці кількох просторів, кількох місцеположень, які самі собою несумісні.

Новаторський підхід до вирішення сценічного простору оперної вистави пропонує відомий французький дизайнер інтер'єрів та сценограф П. Йованович. У 2019 р. він розробив декорації для постановки італійської опери «Ріголетто» Дж. Верді, лібрето Ф. П'яве за мотивами

п'єси В. Гюго «Король забави» (режисер В. Юге, Базельський театр, Швейцарія). Сюжетна лінія цієї опери багата та емоційно складна, що робить її надзвичайно захопливою з точки зору дизайну. Відповідно до задуму дизайнера, сценографія забезпечує нейтральне тло для складного сюжету «Ріголетто», а сучасні, сміливі кольори та матеріали доповнюють рівень драми і допомагають відрізнити одну дію від іншої (функціональні декорації адаптуються до змін в діях), посилюючи драматизм наративу.

Весь сценічний простір перетинають величезні вигнуті сходи, всередині яких дизайнер встановив рухомі стіни, щоб створити різні простори для виконавців. Дверні отвори і вікна геометричної форми підкреслюють гладкі стіни.

Дизайн декорацій П. Йовановича з плавними формами, сюрреалістичними вигинами та матеріалами з витонченою фактурою є свідченням його фірмового почерку і відображає відчуття зростаючої інтенсивності: рухомі вигнуті стіни повторюють форму сходів і з розвитком дії потроху звужуються всередині концентричним колом.

Дизайнер поєднав елементи свого власного стилю зі стилем французького сценографа Р. Педуцці, зокрема він включив архітектурні елементи, що регулярно використовує у власній дизайнерській практиці – криволінійні лінії та хвилеподібні сходи.

П. Йованович активно використовує як реквізит авторські меблі – червоний круглий стіл і табурети, ліжко, секційний диван, вигнутої форми та люстру.

Світловий дизайн П. Йованович використовує для доповнення схеми дизайну та чіткого розподілу різних настроїв, а також для акцентування кліматичних моментів. Так, наприклад, яскраво-червоний, синій та білий кольори, які він обрав для вигнутих стін, є своєрідним обрамленням персонажів. Кольорове освітлення дизайнер використовує для акцентування на особливо драматичних моментах та зміні настрою декорацій.

Інноваційна театральна техніка пропонує можливість незвичайних дизайнерських рішень сценічного простору.

В сучасних умовах могутнього розвитку віртуальних театральних технологій, мультимедійних сценографічних ефектів, електронних варіантів постановок, проникнення прийомів шоу-бізнесу в унікальне синтетичне мистецтво, що поєднує музику, театр, пластику та візуальний ряд – оперне мистецтво не відкидає головної мети свого впливу на глядача, а саме, досягнення емоційного співпереживання екзистенції людської особистості.

Висновки. На сучасному етапі режими візуальності оперних постановок трансформуються відповідно до метаморфоз в інтелектуальній, технологічній та соціальній практиках. Однією з тенденцій репрезентації візуальної частини оперних постановок у контексті провідних західноєвропейських тенденцій дизайну сценічного простору є поєднання в сценічних версіях опер класичних традицій художнього оформлення простору з інноваційними технологіями. Різноманітні технічні, інтерактивні засоби виразності роблять декорацію самостійним художнім твором, яка втім не існує в оперній постановці окремо від виконавців, а взаємодіє з ними, сприяючи розповіді історії. Розвиваючи сформовану в середині ХХ ст. метафізичність та умовність в театральній сценографії, включення в дизайн сценічного простору елементів таких видів художньої творчості як інсталяції, реді-мейд, енвайромент та інші форми, сучасні художники активно застосовують інноваційні мультимедійні, аудіовізуальні, проєкційні технології, що сприяють художньому синтезу.

Паралельно активно розвивається інша тенденція – особлива вищовищність оперної постановки досягається завдяки вирішенню сценічного простору засобами сучасного дизайну інтер'єру в поєднанні зі спеціальними сценічними механізмами (обертальна сцена, рухомі декорації та ін.). Провідні розробки в галузі дизайну інтер'єра, зокрема стилі деконструктивізм та мінімалізм, концепція натуральності, графіка, колір та ін. спрямовані на посилення драматизму першоджерела. Сучасні дизайнери пропонують інноваційні підходи до вирішення сценічного простору оперних вистав, створюючи пластичні середовища, які можуть трансформуватися, втілюючи задуми режисера.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Доколова А.С. 3D-mapping як сучасна технологія мультимедійного мистецтва в Україні : дис. доктора філософії за спеціальністю 022 – Дизайн. Київський національний університет культури і мистецтв, Міністерство освіти і науки України. Київ, 2021. 191 с.
2. Попова О. В. Сценічний дизайн в контексті специфіки розвитку сучасного українського драматичного театру. *Культура і сучасність*. Київ : НАККіМ, 2022. Вип. 1. С. 132–136.
3. Шаповал О. Шляхи інтеграції сучасної української сценографії в європейський культурний простір. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2018. Вип. 22. С. 75–81.

4. Шиленко Л. Прийоми сценографічного рішення в постановках опери-феєрії Віталія Кирейка «Лісова пісня». *Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство»*. 2018. Вип. (38). С. 89–99. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.38.2018.141748>.
5. Юдова-Романова К. В. Вогняні засоби дизайну сценічного простору. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого*. 2018. № 22. С. 58–64.
6. Sansone V. Video projection mapping e arti performative. Una nuova macchina scenotecnica della vision per generare nuovi spazi aumentati. Dottorato di ricerca internazionale in Studi Culturali Europei/Europaische Kulturstudien Dipartimento Culture e Societa. Settore Scientifico Disciplinare L-ART/06. Università degli studi di Palermo. 2018. 564 p.
7. Shevchenko, A., Shevchenko, E., & Salakhova, A. (2017). Postdramatic theatre of director Christoph Marthaler. *Journal of History Culture and Art Research*. 2017. Issue 6 (5). P. 173–178.
8. Vincent C. *Digital Scenography in Opera in the Twenty-First Century*. Routledge, 2021. 198 p.

REFERENCES

1. Dokolova A.S. 3D-mapping yak suchasna tekhnolohiia multymediinoho mystetstva v Ukraini [3D-mapping as a modern technology of multimedia art in Ukraine]. PhD thesis. Kyivskiy natsionalnyi universytet kultury i mystetstv, Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Kyiv, 2021. 191 p. [in Ukrainian].
2. Popova O. V. Stsenichniy dizain v konteksti spetsyfiki rozvytku suchasnoho ukrainskoho dramatychnoho teatru [Stage design in the context of the specifics of the development of modern Ukrainian dramatic theater]. *Kultura i suchasnist. Kyiv : NAKKiM*, 2022. Vyp. 1. P. 132–136 [in Ukrainian].
3. Shapoval O. Shliakhy intehratsii suchasnoi ukrainskoi stsenohrafii v yevropeiskiy kulturniy prostir [Ways of integration of modern Ukrainian scenography into the European cultural space]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia imeni I. K. Karpenka-Karoho*. 2018. Vyp. 22. P. 75–81 [in Ukrainian].
4. Shylenko L. Priyomy stsenohrafichnoho rishennia v postanovkakh opery-feierii Vitaliia Kyreika «Lisova pisnia» [Techniques of scenographic decision in productions of Vitaly Kireik's opera extravaganza «Forest Song»]. *Visnyk KNUKіM. Seriia «Mystetstvoznavstvo»*. 2018. Vyp. (38). P. 89–99. <https://doi.org/10.31866/2410-1176.38.2018.141748> [in Ukrainian].
5. Yudova-Romanova K. V. Vohniani zasoby dizainu stsenichnoho prostoru [Fire means of design of stage space. Scientific Bulletin of the Kyiv National University of Theater,]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia imeni I.K. Karpenka-Karoho*. 2018. № 22. P. 58–64 [in Ukrainian].
6. Sansone V. Video projection mapping e arti performative. Una nuova macchina scenotecnica della vision per generare nuovi spazi aumentati. Dottorato di ricerca internazionale in Studi Culturali Europei/Europaische Kulturstudien Dipartimento Culture e Societa. Settore Scientifico Disciplinare L-ART/06. Università degli studi di Palermo. 2018. 564 p.
7. Shevchenko, A., Shevchenko, E., & Salakhova, A. (2017). Postdramatic theatre of director Christoph Marthaler. *Journal of History Culture and Art Research*. 2017. Issue 6 (5). P. 173–178
8. Vincent C. *Digital Scenography in Opera in the Twenty-First Century*. Routledge, 2021. 198 p.